

TEMA MONOGRÀFIC

Imatge i projecció pública de l'educació d'un príncep durant el franquisme (1948-1954)¹
Public image and projection of the education of a prince during Franco's regime (1948-1954)

Xavier Motilla Salas
xavier.motilla@uib.es
Universitat de les Illes Balears (Espanya)

Sara González Gómez
sara.gonzalez@uib.es
Universitat de les Illes Balears (Espanya)

Data de recepció de l'original: març de 2019

Data d'acceptació: juliol de 2019

RESUM

L'estudi de la formació rebuda per les elits forma part d'una línia temàtica que desperta l'interès dels investigadors. La pràctica escolar i educativa dels futurs governants, amb les seves senyes distintives pròpies, resulta un tema atractiu i sobre el qual encara resulten necessaris treballs en profunditat. En el present article pretenem acostar-nos a una etapa concreta de la formació del príncep Joan Carles durant el franquisme i

1 Article elaborat en el marc del projecte R+D+I *Cultura y prácticas escolares en el siglo XX*, EDU2017-82485-P, finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats (MCIU), l'Agència Estatal d'Investigació (AEI) i el Fons europeu de desenvolupament regional (FEDER, UE).

analitzar la que correspon als seus primers anys de formació secundària i batxillerat a l'Estat espanyol, en tornar de l'exili, el 1948, fins a l'any 1954. Concretament, ens centrarem en la imatge i projecció pública que des de la dictadura franquista es va transmetre iconogràficament d'aquest període formatiu del príncep, a través de l'anàlisi del fons fotogràfic que es conserva a l'Agència EFE. Metodològicament, es farà un abordatge de l'estudi de les fonts mitjançant una anàlisi de la imatge, referències al context històric i interpretació de les dades. El lector trobarà dos grans apartats: el primer, dedicat al repàs succint del panorama general de l'ensenyament secundari a l'Estat espanyol i la seva legislació durant el període en què el príncep Joan Carles va realitzar els seus estudis; el segon, enfocat a l'estudi de la iconografia de l'educació secundària cursada pel príncep, mitjançant l'anàlisi d'una mostra de fotografies pertanyents a la fototeca de l'Agència EFE.

PARAULES CLAU: ensenyament mitjà, batxillerat, elits, fotografia, franquisme.

ABSTRACT

The study of the educational training received by the élite is part of a thematic line that arouses researchers' interest. The school and educational formation of future country's leaders, with their own distinctive signs, is an attractive topic which is still needed of in-depth analysis. In this article we intend to approach and analyze a specific stage of the formation of Prince Juan Carlos during Franco's regime, which corresponds to his first years of secondary and high school education in the Spanish State when returning from exile, that is from 1948 to 1954. Specifically, we will focus on the image and public projection that was transmitted iconographically from Franco's dictatorship of this formative period of the prince, through the analysis of the photographic collection which is preserved in the EFE Agency. Methodologically, we try to perform an analysis of the sources through an image analysis, references to the historical context and interpretation of the data. The reader will find two sections: the first one is devoted to the review, succinctly, of the general panorama of secondary education in Spain and its legislation during the period when Prince Juan Carlos studied; the second focuses on the study of the iconography of secondary education by the prince, through the analysis of a sample of photographs belonging to the photographic library of the EFE Agency.

KEYWORDS: Secondary education, élite, photography, Francoism.

RESUMEN

El estudio de la formación recibida por las élites forma parte de una línea temática que despierta el interés de los investigadores. La práctica escolar y educativa de los futuros gobernantes, con sus señas distintivas propias, resulta un tema atractivo y sobre el que todavía resultan necesarios trabajos en profundidad. En el presente artículo pretendemos acercarnos y analizar una etapa concreta de la formación del príncipe Juan Carlos durante el franquismo, la que se corresponde con sus primeros años de formación secundaria y bachillerato en el Estado español, al volver del exilio, en 1948, hasta 1954. Concretamente, nos centraremos en la imagen y proyección pública que desde la dictadura franquista se transmitió iconográficamente de este periodo formativo del príncipe, a través del análisis del fondo fotográfico que se conserva en la Agencia EFE. En cuanto a la metodología, se realizará un abordaje del estudio de las fuentes mediante un análisis de la imagen, referencias al contexto histórico e interpretación de los datos. El lector encontrará dos grandes apartados: el primero, dedicado al repaso, de manera sucinta, del panorama general de la enseñanza secundaria en España y su legislación durante el periodo en que el príncipe Juan Carlos realizó sus estudios; el segundo, enfocado al estudio de la iconografía de la educación secundaria cursada por el príncipe, a través del análisis de una muestra de fotografías pertenecientes a la fototeca de la Agencia EFE.

PALABRAS CLAVE: enseñanza media, bachillerato, élites, fotografía, franquismo.

I. INTRODUCCIÓ

L'estudi de les elits ha esdevingut un tema clàssic, permanent i gairebé recurrent en la història de les idees i del pensament polític.² Si atenem de manera específica la dimensió formativa del governant, l'estudi de la formació de les elits, en el significat més ampli, comprovem també que és un tema que ha cridat l'atenció de nombrosos historiadors de l'educació.³ En relació amb

2 HERNÁNDEZ DÍAZ, José María. «Maquiavelo y la educación del gobernante», *RSEI*, 9 (2013), p. 79-104.

3 Serveixin, a manera d'exemple, les referències següents: CAGNOLATI, Antonella. *La formazione delle élites in Europa dal Rinascimento alla Restaurazione*. Roma: Aracne Editrice, 2012; HERNÁNDEZ DÍAZ, José María (coord.). *Formación de élites y educación superior en Iberoamérica (siglos XVI-XXI)*. Salamanca: Hergar Ediciones Antema, 2012; i SÁNCHEZ HERRERA, Francisco Javier. *Élites y educación*. Las Palmas de Gran Canaria: Cash, 2002. A més, recentment, se celebrà un congrés internacional sobre societat, educació i elits intitulat International Congress on Society, Education and Elites. Historical Perspectives from the

els prínceps, són ben coneguts els denominats «miralls dels prínceps», obres de caràcter polític i moral que recullen un conjunt de directrius morals i de govern bàsiques que havien d'inspirar l'actuació dels futurs bons sobirans. Sens dubte, d'una manera o altra, sempre han existit fórmules, models i sistemes enfocats a l'educació o la formació per a les elits, per als grups dominants minoritaris i pertanyents a l'escalafó social, cultural i econòmic de les classes altes. Aquest aspecte es fa més que evident quan ens acostem a les monarquies.

En el present article pretenem acostar-nos, per analitzar-la, a una etapa concreta de la formació del príncep Joan Carles durant el franquisme, la que correspon als seus primers anys de formació a l'Estat espanyol en tornar de l'exili, el 1948. En concret, ens centrarem en els anys de l'ensenyament secundari i batxillerat, que cursà entre 1948 i 1954, i, específicament, en la imatge i projecció pública que des de la dictadura franquista es transmeté iconogràficament d'aquest període formatiu del príncep, mitjançant l'anàlisi del fons fotogràfic que es conserva a l'Agència EFE.

Hom sap que el franquisme va canalitzar el control informatiu i propagandístic del règim a través de la creació de l'agència de premsa EFE. Les agències de premsa, encarregades de recollir informació en format text o visual d'un territori determinat per oferir-la als seus abonats, van ser un model d'empresa que es va consolidar a partir de la segona meitat del segle XIX. Successivament van anar apareixent les principals agències de premsa internacionals: la francesa Havas, el 1835, antecessora de France Presse; la nord-americana Associated Press, el 1848; l'alemanya Wolff, el 1849; i la

Enlightenment to the Digital Era (Bilbao, del 17 al 19 de maig de 2017), que donà peu al monogràfic «Sociedad, Educación y Élités en Europa durante los siglos XIX y XX» de la revista *Espacio, Tiempo y Educación* (vol. 6, núm. 2, 2019), amb les aportacions: CHAPARRO SAINZ, Álvaro; IGLMO ZALDÍVAR, Jon; LEMKE DUQUE, Carl Antonius. «Elites translocales – Educación transnacional. Sociedad y Educación en Europa desde el siglo dieciocho», *Espacio, Tiempo y Educación*, 6/2 (2019), p. 1-6; IMÍZCOZ, José María. «Train, Polish, Reform. The Education of Basque and Navarre Elites: from the Habsburgs to the Bourbons», *Ibidem*, p. 7-31; ARTOLA RENEDO, Andoni; BERMEJO MANGAS, Daniel; CHAPARRO SAINZ, Álvaro. «The Making of an Enlightened Ruling Class. Basque and Navarrese Elites in the Educational System of the Spanish Monarchy (1717-1808)», *Ibidem*, p. 33-58; ESTEBAN OCHOA DE ERIBE, Javier. «Mastering the King's Tongue. Language-Learning Dynamics among 18th-Century Basque Elites, a Context Proposal», *Ibidem*, p. 59-78; GUASTI, Niccolò. «Los jesuitas españoles expulsos y la educación de las élites italianas (1767-1815)», *Ibidem*, p. 79-97; O'NEILL, Ciaran. «Jesuit Education and the Irish Catholic Elite», *Ibidem*, p. 99-120; LEMKE DUQUE, Carl. «Elites Educated for European Integration: Juan Churrucá Arrellano and the Instituto de Estudios Europeos at the University of Deusto (1979-1987)», *Ibidem*, p. 121-135; KIMOURTZIS, Panagiotis G.; KYPRIANOS, Pantelis. «University and the Formation of Greek Elites: Past and Present», *Ibidem*, p. 137-152; i JOFRE, Ana; BRUNO-JOFRE, Rosa. «Las Religiosas del Niño Jesús, St. Maur, en España: Su transformación en los largos años sesenta y la misión en Bembibre. Recurso de Historia Digital Web», *Ibidem*, p. 153-175.

britànica Reuters, el 1851.⁴ A Espanya, la primera va ser l'Agència Fabra, creada el 1919, que va mantenir una estreta dependència de la francesa Havas fins que es va convertir en l'embrió de l'Agència EFE, creada a principi de 1939 per Manuel Aznar Zubigaray i Ramón Serrano Suñer, qui, molt preocupat per la mala imatge exterior que tenien els nacionals, en va ser el màxim impulsor. Segons Víctor Olmos,⁵ la seva creació es va anar gestant al llarg dels anys de la Guerra Civil per canalitzar la informació que el règim franquista volia difondre, especialment a l'estranger, i per contrarestar la millor organització de la distribució internacional de notícies que tenia el Govern de la República. L'Agència EFE va ser creada com una societat anònima, per tenir més credibilitat en el context internacional que una entitat de caràcter oficial i per poder situar-se al mateix nivell d'altres agències internacionals. En realitat, els impulsors eren persones molt properes als militars revoltats que acabarien guanyant la guerra i establint la dictadura franquista. Al llarg de tota la dictadura, l'agència va seguir sota la influència dels interessos informatius del règim, encara que va experimentar, amb els anys, un important procés de modernització i de progressiva obertura internacional. Com ha destacat José Miguel Delgado, de forma més contundent en les primeres etapes del franquisme, però també al llarg de tota l'etapa dictatorial, l'Agència EFE es va convertir en peça fonamental del poderós sistema de control informatiu i propagandístic del règim.⁶

Aquesta finalitat clarament propagandística de l'Agència EFE tindrà un paper fonamental en la construcció d'una imatge concreta de la formació rebuda pel príncep Joan Carles durant el franquisme. Al llarg de la història, prínceps, monarques i elits governants han tingut en compte, d'una manera o altra, amb uns interessos o altres, la imatge pública que d'ells mateixos es projectava a les masses.⁷ En el cas del franquisme, molts seran els mitjans per

4 Vid. MATTELART, Armand. *La comunicación-mundo: historia de las ideas y de las estrategias*. Madrid: Siglo XXI, 1996, i WOLF, Jacques. «Structure, fonctionnement et évolution du marché international des nouvelles. Les agences de presse de 1835 à 1934», *Revue Économique*, 42/3 (1991), p. 575-601.

5 OLMOS, Víctor. *Historia de la Agencia EFE. El mundo en español*. Madrid: Espasa Calpe, 1997, p. 37-58.

6 DELGADO IDARRETA, José Miguel. «Prensa y propaganda bajo el franquismo», LUDEC, Nathalie; DUBOSQUET LAIRYS, Françoise (ed.). *Centros y periferias: prensa, impresos y territorios en el mundo hispánico contemporáneo: homenaje a Jacqueline Covo-Maurice*. París: Pilar, 2004, p. 219-231 (Vid. p. 221).

7 Serveixin, a tall d'exemple, les referències següents: MIRA ABAD, Alicia. «La imagen de la Monarquía o cómo hacerla presente entre sus súbditos: Amadeo y María Victoria», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 37/2 (2007), p. 173-198; PAZ REBOLLO, José Javier; MONTERO DÍAZ, María Antonia; SÁNCHEZ ARANDA, Julio. *La imagen pública de la monarquía. Alfonso XIII en la prensa escrita y cinematográfica*. España: Ariel,

exercir aquest control, i molt evidents els interessos amb els quals s'exerceix. En aquest entramat, l'Agència EFE ens proporciona unes fotografies d'interès per als investigadors que vulguin aprofundir en la imatge o el discurs visual de l'educació i formació rebuda pel príncep Joan Carles.

Actualment, la fototeca digital de l'Agència EFE inclou nombroses fotografies relacionades amb temes educatius, formals i no formals, que constitueixen una mostra dels documents fotogràfics que estaven a disposició dels mitjans de comunicació impresos de l'època. Creada el 1998, la fototeca de l'Agència EFE pretén respondre a la necessitat d'ordenar, classificar i garantir la localització i conservació d'un fons fotogràfic creixent.⁸ Cal tenir en compte que les fotografies pertanyents al seu arxiu i les que es poden consultar actualment a través de la fototeca digital representen testimonis recollits per ser usats a la premsa. Com han assenyalat Bernat Sureda i Gabriel Barceló, la fototeca digital de l'Agència EFE ens ofereix un conjunt nombrós de fotografies que exemplifiquen com es va anar construint la iconografia pròpia del franquisme, així com la seva evolució al llarg del període dictatorial. Pel que fa a l'educació del règim, en un clima de fort control ideològic de tots els mitjans de comunicació, la fotografia permet analitzar aquells aspectes que es van voler fer ressaltar públicament sobre l'educació implantada.⁹ Si considerem que la fotografia no és tant un testimoni visual objectiu i neutre del que va passar històricament sinó un element per conformar un discurs explicatiu o justificatiu de la realitat,¹⁰ un conjunt tan nombrós de fotografies creades en

2001; LORITE LUQUE, José Enrique. *Prensa y monarquía. La imagen de la corona española en la opinión pública hispalense (1868-1874)*. Sevilla: Universidad de Sevilla [Tesi doctoral], 2014; MORENO LUZÓN, Javier. «Alfonso el Regenerador. Monarquía escénica e imaginario nacionalista español, en perspectiva comparada (1902-1913)», *Hispania*, vol. LXXIII/244 (2013), p. 319-348.

8 Vid. RUPÉREZ RUBIO, Paloma. «El Archivo Gráfico de la Agencia EFE. Transición de un sistema manual a un sistema digitalizado: un análisis de la imagen», *Cuadernos de Documentación Multimedia*, 6-7 (1998), URL: <https://revistas.ucm.es/index.php/CDMU/article/view/59234>, darrer accés: 2 de febrer de 2019; TEJEDOR, Concha. «El papel de los archivos en la sociedad de la información. El centro de documentación de la Agencia EFE», LÓPEZ GARCÍA, Xosé; ANEIRÓS DÍAZ, Rosa (ed.). *Documentación e poder na sociedade da información: o papel dos arquivos e os observatorios de comunicación*. Santiago de Compostela: Consello de Cultura Gallega, 2009, p. 67-78.

9 SUREDA, Bernat; BARCELÓ, Gabriel «L'escola divulgada pel franquisme: el fons fotogràfic de l'Agència EFE», COMAS, Francisca; GONZÁLEZ, Sara; MOTILLA, Xavier; SUREDA, Bernat (ed.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, p. 277-288.

10 Vid. COMAS, Francisca; MOTILLA, Xavier; SUREDA, Bernat. «Escuela y fotografía, entre el testimonio y la construcción del discurso narrativo», MORENO, Pedro L.; SEBASTIÁN, Ana (ed.). *Patrimonio y Etnografía de la escuela en España y Portugal durante el siglo XX. III Foro Ibérico de Museísmo Pedagógico. v Jornadas Científicas de la Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico Educativo (SEPHE)*. Murcia: Universidad de Murcia, CEME, SEPHE, 2012, p. 405-417.

un marc institucional i empresarial clarament controlat i posat al servei dels objectius ideològics i propagandístics del règim franquista, pot ajudar-nos sens dubte a conèixer les característiques d'aquest discurs. En aquest sentit, concretament, la col·lecció de fotografies dels fons digitalitzats de l'Agència EFE sobre educació del període franquista ens pot permetre aproximar-nos a la imatge i a la projecció pública que el règim va voler fer tant de l'educació en general com, en el cas concret que suscita l'interès i l'anàlisi d'aquest article, de la formació del príncep Joan Carles, el tipus d'educació que des del règim es considerava idònia per a un príncep i possible rei.

Per elaborar aquest treball s'ha dut a terme una recerca, localització i posterior anàlisi de les fotografies de la fototeca digital de l'Agència EFE sobre l'educació secundària rebuda per l'aleshores príncep Joan Carles quan va arribar a Espanya, és a dir, del període que abasta de 1948 a 1954. Del conjunt de fotografies localitzades, s'ha procedint posteriorment a fer-ne l'anàlisi específica a partir de tres nivells d'aproximació –anàlisi de la imatge, context històric i interpretació–, inspirats en bona mesura en el mètode iconogràfic d'Erwin Panofsky. Aquest procediment metodològic ens ha permès orientar la lectura del relat que presenten aquestes fotografies, així com contrastar la informació que aporten en relació amb altres fonts secundàries. Així mateix, hem pretès utilitzar les fotografies, tal com proposava Walter Benjamin, per possibilitar desconstruccions de la història, ja que les imatges tenen el poder de descobrir la història incomptable (l'inconscient), aporten materials que poden ser intemporals, manejats per l'artista historiador per desmitificar allò que s'explica i fer oposició política i discurs crític al present.¹¹

Pel que fa a l'ús de la fotografia en la historiografia educativa, cal tenir en compte que, durant les últimes dècades, les seves diferents possibilitats s'han convertit en objecte d'estudi, reflexió i debat entre un important nucli d'investigadors. Cada vegada amb més freqüència, ens trobem amb treballs en què les fotografies es fan servir com una font més d'investigació que se suma a les tradicionalment utilitzades, línia en la qual el present article pretén inscriure's. La bibliografia apareguda sobre aquest aspecte en les últimes dècades en l'àmbit internacional en diverses revistes comença a ser abundant.¹²

11 Vid. HERNÁNDEZ-NAVARRO, Miguel A. *Materializar el pasado: el artista como historiador (benjaminiano)*. Murcia: Micromegas, 2012, p. 43-66, i BENJAMIN, Walter. *Discursos interrumpidos I*. Buenos Aires: Taurus, 1989.

12 Poden destacar-se, entre altres i sense ànim d'exhaustivitat, com a indicadors d'aquest interès, els precedents, publicats el 1986 a *Histoire de l'Éducation* –GAULPEU, Yves. «L'histoire en images à l'école

Lluny d'apagar-se el debat, les aportacions sobre aquesta qüestió s'han anat succeint els darrers anys, ja en la nova centúria, tant internacionalment com en el context espanyol, en les principals revistes científiques historicoeducatives o d'altres àmbits.¹³ Així mateix, són diversos també els volums, fruit de jornades

primaire. Un exemple: la Révolution française dans les manuels élémentaires (1870-1970)», *Histoire de l'Éducation*, 30 (1986), p. 29-52; CHASSAGNE, Serge. «Éducation et peinture au XIXe siècle: un champ iconique en friches», *Ibidem*, 30 (1986), p. 53-59; BASSARGETTE, Élisabeth. «Le mouchoir illustré rouennais. Une imagerie éducative», *Ibidem*, 30 (1986), p. 61-66—, els treballs aportats al número monogràfic de *Paedagogica Historica* el 2000 —DEPAEPE, Marc; HENKENS, Bret. «The History of Education and the Challenge of the Visual», *Paedagogica Historica. International Journal of the History of Education*, 36/1 (2000), p. 11-17; NÓVOA, António. «Ways of Saying, Ways of Seeing Public Images of Teachers (19th-20th Centuries)», *Ibidem*, 36/1 (2000), p. 21-52; VÍÑAO, Antonio. «Iconology and Education: Notes on the Iconographic Representation of Education and Related Terms», *Ibidem*, 36/1 (2000), p. 75-92; JIMÉNEZ TRUJILLO, José F. «Another View on Education: Educational Policy of the Second Republic of Spain Seen from Pictorial Humor in Satirical and Conservative Press», *Ibidem*, 36/1 (2000), p. 427-448— o els articles publicats a *History of Education* un any més tard —GROSVENOR, Ian; LAWN, Martin. «Ways of seeing in education and schooling: emerging historiographies», *History of Education. Journal of the History of Education Society*, 30/2 (2001), p. 105-108; ROUSMANIERE, Kate. «Questioning the visual in the history of education», *Ibidem*, 30/2 (2001), p. 109-116; LAWN, Martin; GROSVENOR, Ian. «“When in doubt, preserve”: exploring the traces of teaching and material culture in English schools», *Ibidem*, 30/2 (2001), p. 117-127; BURKE, Catherine. «Hands on history: Towards a critique of the “everyday”», *Ibidem*, 30/2 (2001), p. 191-201.

13 *Vid.* MARGOLIS, Eric; ROWE, Jeremy. «Images of assimilation: photographs of Indian schools in Arizona», *History of Education. Journal of the History of Education Society* 33/2, (2004), p. 199-230; BURKE, Catherine. «The body of the schoolchild in the history of education», *Ibidem*, 36/2 (2007), p. 165-171; BURKE, Catherine; CASTRO, Helena Ribeiro de. «The school photograph: Portraiture and the art of assembling the body of the schoolchild», *Ibidem*, 36/2 (2007), p. 213-226; MARGOLIS, Eric; FRAM, Sheila. «Caught napping: Images of surveillance, discipline and punishment on the body of the school child», *Ibidem*, 36/2 (2007), p. 193-194; GROSVENOR, Ian. «From the “Eye of History” to “a Second Gaze”: The visual archive and the marginalized in the history of education», *Ibidem*, 36/4 (2007), p. 607-622; BURKE, Catherine; GROSVENOR, Ian. «The progressive image in the history of education: stories of two schools», *Visual Studies*, 22/2 (2007), p. 155-168; POZO, María del Mar del. «Imágenes e Historia de la Educación: construcción, reconstrucción y representación de las prácticas escolares en el aula», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, 25 (2006), p. 291-315; COMAS, Francisca. «Presentació: Fotografia i Història de l'Educació», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, 15 (2010), p. 9-15; ARGERICH, Isabel. «Imatges fotogràfiques de temàtica educativa en col·leccions i arxius públics i privats», *Ibidem*, 15 (2010), p. 55-72; AGUILÓ, Catalina; MULET, Maria J.; PINYA, Paula. «La fotografia de temàtica escolar en arxius no especialitzats. Notes sobre fons en imatge a Mallorca», *Ibidem*, 15 (2010), p. 73-98; DEPAEPE, Marc; SIMON, Frank. «Sobre el treball amb fonts: consideracions des del taller sobre història de l'educació», *Ibidem*, 15 (2010), p. 99-122; BRASTER, Sjaak. «How (un-)useful are for understanding histories of education? About teacher centeredness and new education in Dutch primary schools: 1920-1985», *Ibidem*, 15 (2010), p. 123-148; GROSVENOR, Ian. «The school album: images, insights and inequalities», *Ibidem*, 15 (2010), p. 149-164; POZO, María del Mar del; RABAZAS, Teresa. «Imatges fotogràfiques i cultura escolar en el franquisme: una exploració de l'arxiu etnogràfic», *Ibidem*, 15 (2010), p. 165-194; COMAS, Francisca; MARCH, Miquel; SUREDA, Bernat. «Les pràctiques educatives de l'escoltisme de Mallorca durant la dictadura franquista a través de les fotografies», *Ibidem*, 15 (2010), p. 195-126; SANCHIDRIÁN, Carmen. «El uso de imágenes en la investigación histórico-educativa», *RIE. Revista de Investigación Educativa*, 29/2 (2011), p. 295-309; COMAS, Francisca; MOTILLA, Xavier; SUREDA, Bernat. «Iconografía y representación gráfica de las colonias escolares de la Diputación de Baleares. Una aproximación a través del análisis de las foto-

científiques i congressos o de compilacions de treballs de recerca previs que han tractat específicament el tema també durant les darreres dècades.¹⁴

Aquest article s'estructura en dos grans apartats. El primer recull, de manera succinta, el panorama general de l'ensenyament secundari a l'Estat espanyol i la seva legislació durant el període en què el príncep Joan Carles va cursar els estudis, i fa un repàs de les principals fites de caràcter educatiu, els canvis en la cúspide ministerial i l'aprovació de mesures de caràcter normatiu. En el segon apartat se sintetitzen alguns aspectes de l'educació secundària

grafias de las memorias», *Revista Española de Pedagogía*, año LXIX (2011), p. 445-462; COMAS, Francisca; SUREDA, Bernat. «Photography and advertising of the Maria Montessori method in Spain (1911-1931)», *Paedagogica Historica*, 48/4 (2012), p. 571-578; COMAS, Francisca; SUREDA, Bernat. «Proposals for women's education in the magazine "Feminal"», *History of Education & Children Literature*, VIII/2 (2013), p. 273-292; SUREDA, Bernat; MOTILLA, Xavier; COMAS, Francisca. «La revista "Feminal": fotografía y visualización de la aportación femenina a la renovación educativa en Cataluña (1907-1917)», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, 33 (2014), p. 215-230; GELABERT, Llorenç; MOTILLA, Xavier. «Imatge, formació religiosa i educació a la revista il·lustrada *Lluc* (1921-1973)», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, 24 (2014), p. 103-134; MORENO, Pedro Luis. «Imágenes e historia de la educación popular: representaciones fotográficas de las Misiones Pedagógicas en la región de Murcia», *Historia y Memoria de la Educación*, (2016), p. 73-156; POZO, María del Mar del; COMAS, Francisca. «Fotografía, propaganda y educación. Presentación», *Historia y Memoria de la Educación*, 8 (2018), p. 9-21; DUSSEL, Inés. «La verdad en la imagen propagandística. Reflexiones sobre un corpus enigmático (Westerbork, 1944) y su remontaje en la historia», *Ibidem*, 8 (2018), p. 23-95; BRASTER, Sjaak; POZO, María del Mar del. «La Escuela Nueva en Imágenes: Fotografía y Propaganda en *The New Era* (1920-1939)», *Ibidem*, 8 (2018), p. 97-193; OLIVEIRA, Maria Augusta Martiarena de; SUREDA, Bernat. «Los reportajes fotográficos en la prensa gráfica como instrumento de propaganda y divulgación del escultismo al sur de Brasil y en España en las primeras décadas del siglo XX», *Ibidem*, 8 (2018), p. 195-230; MIQUEL, Avelina; COMAS, Francisca. «Fotografía, escuela y propaganda durante la Guerra Civil: una aproximación desde *Nova Iberia*», *Ibidem*, 8 (2018), p. 231-269; RUBIO, Juan Luis; TRIGUEROS, Guadalupe. «Imagen de la infancia e idea de la educación en la guerra de España (1936-1939)», *Ibidem*, 8 (2018), p. 271-306; GROSVENOR, Ian; ROBERTS, Siân. «Children, Propaganda and War, 1914-1918: An exploration of visual archives in English city», *Ibidem*, 8 (2018), p. 307-345; MEDA, Juri. «"Invisible schools". The public image of rural schools in Southern Italy in photographic inquiries and photo-reportages (1925-55)», *Ibidem*, 8 (2018), p. 347-396; RAMOS, Sara; RABAZAS, Teresa; COLMENAR, Carmen. «Fotografía y representación de la escuela privada madrileña en el franquismo. Entre la propaganda y el relato», *Ibidem*, 8 (2018), p. 397-448; GONZÁLEZ, Sara; MOTILLA, Xavier. «Iconografía de la modernización educativa en España en el contexto de la Ley General de Educación de 1970», *Ibidem*, 8 (2018), p. 449-487.

14 Vid. DEPAEPE, Marc; HENKENS, Bregt (ed.), *Imagine, all the education... The visual in the making of the educational space through history. Programme and abstract book of the XXth International Standing Conference for the History of Education*. Leuven: ISCHE, 1998; MIETZNER, Ulrike; MYERS, Kevin; PEIM, Nick (ed.). *Visual History. Images of Education*. Bern: Peter Lang, 2005; GROSVENOR, Ian; LAWN, Martin; ROUSMANIERE, Kate (ed.). *Silences and images. The social history of the classroom*. New York: Peter Lang, 1999; COMAS, Francisca; MOTILLA, Xavier; SUREDA, Bernat. *Fotografía i història de l'educació. Iconografia de la modernització educativa*. Palma: Leonard Muntaner Editor, 2012; COMAS, Francisca; GONZÁLEZ, Sara; MOTILLA, Xavier; SUREDA, Bernat. (ed.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014; SUREDA, Bernat; COMAS, Francisca; MOTILLA, Xavier; GONZÁLEZ, Sara; BARCELÓ, Gabriel. *Les fonts fotogràfiques en la Història de l'Educació*. Palma: Leonard Muntaner Editor, 2017.

rebuda pel príncep a l'Estat espanyol i se n'efectua un estudi iconogràfic mitjançant l'anàlisi d'una mostra de fotografies pertanyents a la fototeca de l'Agència EFE.

2. L'ENSENYAMENT SECUNDARI A L'ESTAT ESPANYOL EN TEMPS DEL PRÍncep JOAN CARLES

El batxillerat o ensenyament mitjà és una creació, com a tal nivell educatiu amb entitat pròpia, del sistema educatiu erigit a l'Estat espanyol de mitjan segle XIX pel règim liberal. Al començament del segle XX, cinquanta anys més tard, només hi tenia accés una reduïda elit masculina.¹⁵ No obstant això, tot i que només era cursat per una selecta minoria de la població, des del moment de la seva instauració en el sistema com a tram d'ensenyament diferenciat, passà a convertir-se en un clar camp de batalla polític i ideològic en matèria educativa. Tot règim, partit o tendència que accedia al poder tenia entre les seves prioritats immediates implantar un nou pla d'estudis d'ensenyament mitjà i derogar l'anterior. La tradició liberal defensava una concepció de l'ensenyament mitjà com a continuació del primari, mentre que per a la tradició conservadora es tractava d'uns estudis propedèutics –preparatoris– per a l'accés a la universitat i, conseqüentment, fortament selectius. Entre aquests dos extrems, hi va haver una interminable successió de reformes de tots els matisos.¹⁶

Per al professor Viñao Frago,¹⁷ la història de l'ensenyament mitjà, del batxillerat i de l'educació secundària durant el segle XX s'explica en bona part a partir dels intents d'alentir, en unes ocasions, i de controlar, en altres, el pas des d'un batxillerat d'elit a l'educació secundària per a tothom.¹⁸ I tot això es va fer mitjançant la introducció de filtres institucionals, establerts al principi

15 VIÑAO FRAGO, Antonio. «Del bachillerato de élite a la educación secundaria para todos (España, siglo XX)», VICENTE Y GUERRERO, G. (coord.). *Historia de la enseñanza media en Aragón*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, p. 449-472.

16 GONZÁLEZ BERTOLÍN, Aurelio. «De la enseñanza media de élite al bachillerato del siglo XXI», *Edetania*, 48 (2015), p. 101-115 (per a la citació, p. 103).

17 VIÑAO FRAGO, Antonio. *Escuela para todos: educación y modernidad en la España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2004, p. 238.

18 En aquest sentit vegeu també: ESCOLANO BENITO, Agustín. «De la Educación Secundaria de élites a la Educación Secundaria de masas: cambio de modelo, cambio de cultura», *Miscelánea pedagógica: homenaje al profesor Vicente Faubell Zapata*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca, Servicio de Publicaciones, 2002, p. 131-144.

o final d'un nivell o etapa educativa. Així, per exemple, durant el franquisme es va establir l'examen d'Estat (1942-1952), les revàlides elemental i superior (1953-1970) i la prova de maduresa després del curs preuniversitari (1956-1970). Totes aquestes mesures demostren el tipus de formació de caràcter elitista que es mantindrà vigent durant bona part del franquisme. S'inicia una lenta ruptura d'aquest model de minories a partir dels anys seixanta, tal com veurem més endavant.

Doncs bé, en el cas de la política educativa del règim franquista, d'ençà del començament de la Guerra Civil, l'any 1936, es va produir un intent de configuració d'un nou model educatiu de tall nacionalcatolicista per a un nou Estat, i el consegüent intent de desmantellament radical de la precedent obra educativa republicana. A la zona franquista es va concedir una importància extraordinària a l'ensenyament mitjà, de manera que ja durant la guerra es va gestar la Llei de reforma de l'ensenyament mitjà de 1938, orquestrada per Pedro Sainz Rodríguez (que ocupà el càrrec de ministre d'Educació Nacional entre 1938 i 1939).¹⁹ Aquesta nova legislació va instaurar un batxillerat formatiu, humanístic i clàssic, únic, cíclic i amb una separació clara entre les funcions docent i examinadora, que permetia posar en condicions d'igualtat l'ensenyament privat, majoritàriament en mans de l'Església, i l'ensenyament públic i estatal.²⁰

Aquest model responia als interessos de la burgesia terratinent, formada en una antiga Espanya predominantment agrícola i ramadera, seduïda pel paradigma educatiu de l'Imperi, que no era altre que el de l'humanista.²¹ La nova Llei va configurar un batxillerat, tal com es manifestava a l'exposició de motius, enfocat a la formació de les futures classes dirigents, que es convertia d'aquesta manera en un instrument selector de minories reclutades entre la classe mitjana i la burgesia rural.²² És a dir, la Llei de 1938 va restablir un concepte elitista de l'ensenyament mitjà. Per això, tal com afirmà Ruiz Berrio, no ens ha d'estranyar que s'articulés un pla amb un batxillerat netament humanista, en set anys, seguint un pla cíclic, una altra vegada ple

19 RUIZ BERRIO, Julio. «Las reformas históricas de la enseñanza secundaria en España», *Encounters on Education*, 7 (2006), p. 95-111.

20 LORENZO VICENTE, Juan Antonio. «La enseñanza media en España (1938-1953): El modelo establecido en la ley de 20 de septiembre de 1938 y la alternativa del anteproyecto de 1947», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, 17 (1998), p. 74.

21 RUIZ BERRIO, Julio. «Las reformas históricas de la enseñanza secundaria...», *op. cit.*, p. 107.

22 MARTÍNEZ TORTOSA, Esther. «La Ley de reforma de enseñanza media de 20 de septiembre de 1938», *Estudios d'Història Contemporània del País Valencià*, 9 (1991), p. 101-120.

d'assignatures.²³ En acabar el batxillerat calia fer un examen essencialment memorístic, típic d'uns estudis enciclopedistes, l'examen d'Estat, d'alta exigència, després del qual es permetia l'accés als estudis universitaris.

Pel que fa a l'organització curricular, la Llei de 1938 va establir que els ensenyaments de batxillerat estarien constituïts per set disciplines de caràcter fonamental, distribuïdes en set cursos (als quals es podia accedir a l'edat de deu anys, o s'havien de complir deu anys durant l'any d'inscripció, mitjançant una prova d'ingrés), que formaven els set grups següents: Religió i Filosofia; Llengües Clàssiques; Llengua i Literatura Espanyola; Geografia i Història; Matemàtiques; Llengües Modernes; i Cosmologia. A més d'aquests set grups fonamentals, els alumnes haurien de cursar, segons la base IV (Ensenyaments) de la Llei, Dibuix i Modelat. Els havien de proporcionar també «una completa educació física, acompanyada de conferències de formació patriòtica y deberes cívicos, orientadas hacia el espíritu de milicia y servicio», alhora que s'afirmava que «Trabajos manuales, prácticas de Biblioteca, visitas de Museos y excursiones, asegurarán el equilibrio físico y moral de las generaciones juveniles».²⁴ Així mateix, els tres primers cursos conformarien un cicle d'estudis elementals suficients com a preparació per a determinades carreres i obtenció de títols especials. Els cinc primers cursos serien un altre cicle més perfeccionat de preparació per a l'ingrés en determinades escoles per a les quals no calgués haver cursat la totalitat dels estudis. Finalment, la superació dels set cursos constituïria el batxillerat universitari.

La veritat és que el caràcter selectiu del Pla de 1938, unit a la severitat de l'examen d'Estat, així com l'escassetat del pressupost nacional destinat a l'ensenyament mitjà als difícils anys quaranta del segle passat, van ocasionar un preocupant estancament de la matrícula d'aquest tram educatiu durant el període ministerial d'Ibáñez Martín (1940-1951), tal com esmenten González i Sanz.²⁵ Com a dada reveladora, als inicis de la dècada dels cinquanta la matrícula de batxillerat no arribava al 10 per cent de la població en edat de cursar-lo. A tot això s'unien altres deficiències pròpies de la Llei de 1938, que Lorenzo Vicente concreta en l'escassa eficiència de l'examen d'Estat, el

23 RUIZ BERRIO, Julio. «Las reformas históricas de la enseñanza secundaria...», *op. cit.*, p. 107.

24 «Ley de reforma de enseñanza media de 20 de septiembre de 1938», *Boletín Oficial del Estado* (BOE) núm. 85, p. 1389.

25 GONZÁLEZ BERTOLÍN, Aurelio; SANZ PONCE, Roberto. «“Excluyentes” y “comprendivos”. Joaquín Ruiz-Giménez y los orígenes de la extensión de la Enseñanza Media en España», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, 32 (2018), p. 89-113 (per a la citació, p. 93).

creixent cost de l'ensenyament mitjà –en anar-se privatitzant gradualment el sector–, la manca d'operativitat de la inspecció, així com l'escassa consideració del professorat oficial, que feien necessari un canvi de rumb.²⁶

Som davant una llei que clarament va sintonitzar amb els interessos de l'Església i que va incorporar, de forma nítida, els seus plantejaments, tant pedagògics com en qüestions de política educativa. Les noves necessitats socials i el progressiu desgast del Pla de 1938, tant pels errors detectats en la seva aplicació com pels desacords dels diversos sectors implicats, van provocar l'elaboració d'un avantprojecte de Llei d'ensenyament mitjà, l'any 1947, que seria desestimat i informat de forma desfavorable pel Consell Nacional d'Educació. En aquell avantprojecte es van mantenir els aspectes confessionals d'aquest nivell educatiu, així com els patriòtics, i es va reiterar la separació de sexes. Pel que fa a l'ensenyament, es va proposar un batxillerat de sis anys que seria desenvolupat segons el mètode cíclic. Es distingia entre una base formativa (Religió i Filosofia, Geografia i Història, Llengua i Literatura Espanyola, Humanitats i Matemàtiques, Gimnàstica i Esports) i una altra de cultural (Ciències Experimentals, Disciplines Econòmiques i Jurídiques i Idiomes Moderns). Es proposaven tres tipus de batxillerat: clàssic, científic i científicotècnic (d'aquest tipus, es preveia la possibilitat d'establir-ne algunes varietats, i es crearen el batxillerat agrícola, el marítim i l'industrial). Tal com dèiem, l'Avantprojecte de 1947, realitzat sota el Ministeri de José Ibáñez Martín, no va tirar endavant, tot i que suposava un avenç considerable respecte de la situació existent, tant pel que feia a l'estructura que es donava al batxillerat –molt més d'acord amb el que es feia en altres països, o es començaria a fer alguns anys més tard– i, per descomptat, al professorat, car regulava nous cossos de professors i exigia una formació científica i pedagògica en un centre superior creat a aquest efecte.²⁷

Dos anys després es va produir l'aprovació de la Llei de bases de l'ensenyament mitjà i professional,²⁸ mitjançant la qual es van crear els instituts laborals, on es va estudiar un batxillerat de només cinc anys, però que no va alterar el Pla de 1938. Per al règim, com es reflectirà al preàmbul de la

26 LORENZO VICENTE, Juan Antonio. *La enseñanza media en España (1936-1975)*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, p. 143.

27 LORENZO VICENTE, Juan Antonio. «La enseñanza media en España (1938-1953): El modelo establecido en la ley de 20 de septiembre de 1938 y la alternativa del anteproyecto de 1947», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, 17 (1998), p. 85.

28 Ley de 16 de julio de 1949, de Bases de Enseñanza Media y Profesional, BOE núm. 198, p. 3164-3166.

Llei sobre unificació del primer cicle de l'ensenyament mitjà de 1969, aquella Llei de 1949 es va promulgar amb «el fin de llevar la educación de grado medio a la juventud del campo, de la industria y del mar», instituint una nova modalitat d'estudis, l'anomenat ensenyament mitjà i professional o batxillerat laboral.²⁹ En canvi, el 1953, mitjançant la Llei d'ordenació de l'ensenyament mitjà, defensada pel ministre Joaquín Ruiz-Giménez (1951-1956), es va iniciar una breu etapa d'aperturisme i modernització en la política educativa i, entre altres coses, es va reorientar el segon ensenyament aprovant un batxillerat amb un primer cicle elemental, de quatre anys, i un altre de superior, de dos, obert en dues seccions: una de lletres i una altra de ciències. Es tornava, al cap dels anys, a reconèixer la conveniència d'un batxillerat ramificat en el món modern.

S'ha de dir que llavors el context era diferent al dels primers anys del franquisme, d'aquí que aquella llei de 1953 fos més assossegada i tècnica. A més, tot i que es mantingués fidel als principis del Moviment i de l'Església, amb aquesta llei s'iniciaria una etapa de major presència pública i secularització de l'ensenyament secundari, així com un increment de la força inspectora estatal en tots els centres. Diverses mesures administratives i d'organització en aquest Ministeri de Ruiz-Giménez, com en el posterior de Jesús Rubio García-Mina (ministre entre 1956 i 1962), van permetre el començament de la popularització del batxillerat, encara que d'una manera lenta i progressiva.³⁰ Són fites destacables en l'extensió d'aquest nivell la creació de les seccions filials i els estudis nocturns (1956), la dels col·legis lliures adoptats (1960), la del batxillerat radiofònic i l'ensenyament mitjà per ràdio i televisió (1962) i, finalment, la creació de les seccions delegades.³¹ Aquestes darreres accions es van produir ja sota el Ministeri de Manuel Lora Tamayo (1962-1968).

Molt a poc a poc es va anar trencant el caràcter minoritari tradicional d'aquest tram de l'ensenyament. Al voltant d'aquesta sèrie de mesures referides va sorgir la Llei sobre extensió de l'ensenyament mitjà de 1962,³² i la posterior unificació del batxillerat elemental l'any 1967,³³ mesures que ens van anar

29 Ley 16/1967, de 8 de abril, sobre unificación del primer ciclo de la Enseñanza Media, BOE núm. 86, p. 4805.

30 RUIZ BERRIO, Julio. «Las reformas históricas de la enseñanza secundaria...», *op. cit.*, p. 107.

31 LORENZO VICENTE, Juan Antonio. *La enseñanza media en España...* *op. cit.*, p. 143.

32 Ley 11/1962, de 14 de abril, sobre extensión de la Enseñanza Media, BOE núm. 91, p. 5102.

33 Ley 16/1967, de 8 de abril, sobre unificación del primer ciclo de la Enseñanza Media, BOE núm. 86, p. 4805-4806.

acostant de forma progressiva a la generalització de l'etapa de 10 a 14 anys, i culminaren, encara en època de la dictadura, amb la promulgació de la Llei general d'educació de 1970.

Què passava mentrestant amb la formació del llavors príncep Joan Carles, per al qual es decideix que torni a Espanya per rebre la formació secundària? Com es va projectar a l'exterior la formació rebuda? Què es tradueix de la lectura del discurs visual de les imatges recollides per l'Agència EFE? Tractarem de sondejar aquestes i altres qüestions afins a les pàgines següents.

3. IMATGE I PROJECCIÓ PÚBLICA DE L'ENSENYAMENT SECUNDARI DEL PRÍNCIP JOAN CARLES A TRAVÉS DELS FONDS FOTOGRÀFIC DE L'AGÈNCIA EFE

A l'entrevista realitzada el 25 d'agost de 1948 a cinc milles de Sant Sebastià, a bord del iot Azor, entre el general i dictador Francisco Franco i l'aleshores titular dinàstic de la Corona espanyola i comte de Barcelona, Joan de Borbó, gràcies a la mediació prèvia de Julio Dánvila, es decidí i resolgué que l'aleshores príncep i futur hereu dels drets dinàstics, Joan Carles de Borbó, tornés de l'exili i rebés l'educació secundària o batxillerat a l'Estat espanyol. En els acords i la resolució presa hi tingueren un paper important, a més del ja esmentat Julio Dánvila, el duc de Sotomayor, José María de Oriol, comte de Vallellano, i el comte de Ruiseñeda, per part del comte de Barcelona, i l'almirall Carrero Blanco, per part del general i dictador.³⁴

Abans de decidir ubicar un col·legi a la finca de Las Jarillas, propietat d'Alfonso de Urquijo, on el príncep havia de seguir els estudis de batxillerat, foren diverses les opcions que es descartaren prèviament, com ara el col·legi dels jesuïtes de Chamartín o la idea d'arreglar el palau de Larios, al passeig de la Castellana, per l'elevat cost econòmic que requeria condicionar-lo. La proposta d'Alfonso de Urquijo fou ben rebuda pel comte de Barcelona, i es decidí d'improvisar un col·legi a la finca de Las Jarillas –amb cent hectàrees de terreny, un alzinar, una casa de camp amb un ample pati interior i una capella–, situada a disset quilòmetres de Madrid, de camí a Colmenar Viejo.

³⁴ CLEMENTE, Josep Carles. *La educación de don Juan Carlos y otras crónicas de la transición*. Madrid: Editorial Fundamentos, 2000, p. 15-20.

Per al col·legi en què iniciaria els estudis de batxillerat el príncep, juntament amb altres vuit companys seleccionats expressament,³⁵ es designà un equip pedagògic amb José Garrido Casanova –aleshores director dels internats municipals de la Virgen de la Paloma, pedagog granadí i deixeble del pare Manjón– com a cap d'estudis i responsable de les assignatures fonamentals. Segons testimonis de l'època, companys d'estudis del príncep, entrevistats pel periodista Josep Carles Clemente, el seu tarannà educatiu recordava, en certa manera, el dels seguidors del krausisme, i donava importància a l'educació a l'aire lliure. D'altra banda, el sacerdot Ignacio de Zulueta, aleshores destinat a la parròquia vitoriana d'Apellániz, s'encarregava de les assignatures de llatí i religió, i orientava igualment el grup d'alumnes en qüestions espirituals. Finalment, Heliodoro Ruiz, qui havia estat professor de José Antonio Primo de Rivera, tingué cura de la formació física dels escolars muntant a Las Jarillas un gimnàs a l'aire lliure en què es practicaria la gimnàstica i esports com la boxa, el futbol, les curses de velocitat, de relleus i d'obstacles, entre d'altres. Tots tres, José Garrido, Ignacio de Zulueta i Heliodoro Ruiz, representaven el nucli fort de professors que el príncep i els seus companys d'estudis tingueren a Las Jarillas, si bé pel col·legi hi passarien també professors de l'Instituto San Isidro de Madrid –on el príncep i els seus companys de col·legi, en acabar el curs, havien de validar els estudis de batxillerat seguits examinant-s'hi– com ara el matemàtic Pedro Puig, el catedràtic de Literatura Tamayo, Barasáin, etc.³⁶

Sigui com vulgui, d'aquest període formatiu del príncep Joan Carles hi ha una considerable quantitat de testimonis fotogràfics que es posaren a l'abast de la premsa nacional i internacional del moment. En aquest sentit, quin és el discurs visual, controlat per la dictadura, que s'oferí a la premsa sobre aquest període formatiu del príncep? Quins aspectes es fotografien, i amb quina intenció s'haurien pres aquestes fotos? Quin tipus de discurs iconogràfic es vol transmetre amb aquestes imatges? Una de les maneres, entre d'altres, per explorar aquest camp, és acostar-se al fons de l'Agència EFE, com s'ha vist, creada i controlada per la dictadura franquista amb la voluntat de canalitzar

35 El grup d'estudiants en el primer any quedà compost per, a més del príncep, Agustín Carvajal, Alonso Álvarez de Toledo, Jaime Carvajal (tots ells de la família Urquijo, propietària de la finca Las Jarillas, en què s'ubicà el col·legi), José Luis Leal, Alfredo Gómez Torres, Fernando Falcó, Juan José Macaya, i el cosí del príncep Carles de Borbó. Vid. CLEMENTE, Josep Carles. *La educación de don Juan Carlos... op. cit.*, 2000, p. 22.

36 *Ibidem*, p. 21-22.

la informació que el règim franquista volia difondre tant internament com, especialment, a l'estranger.

Al fons fotogràfic de l'Agència EFE, consultat a través de la fototeca digital, s'han localitzat i analitzat un total de 96 fotografies sobre l'ensenyament secundari o batxillerat que cursà el príncep Joan Carles de Borbó una vegada que arribà a l'Estat espanyol, l'any 1948. Aquest conjunt de fotografies –conservades per l'Agència EFE i realitzades per poder ser utilitzades i difoses a la premsa del moment, sota el control i amb el vistiplau del règim– les podem classificar segons la datació existent en sèries, col·leccions o reportatges fotogràfics. Així és que es pot constatar que hi ha fins a 21 sèries, col·leccions o reportatges fotogràfics, i un total de 96 fotografies, com s'ha dit, distribuïdes per anys de la manera següent: de l'any 1948 trobem 3 sèries o reportatges (datats el 12 i 16 de desembre i l'1 de juny, respectivament), amb un total de 5 fotografies; de l'any 1949, any en què més atenció mediàtica tingué la formació del príncep, trobem 11 sèries o reportatges (datats el 3 i 22 de febrer; el 12 i 24 de març; el 6, 15, 18 i 24 d'abril; l'1 i 6 de juny; i el 16 de desembre, respectivament), amb un total de 40 fotografies; de l'any 1950, trobem 1 sèrie o reportatge (del 30 de setembre), amb 5 fotografies; de l'any 1951, 3 sèries o reportatges (datats l'1, 4 i 14 de juny, respectivament), amb un total de 7 fotografies; de l'any 1952, 2 sèries o reportatges (datats el 4 i 17 de juny), amb un total de 13 fotografies; i, finalment, de l'any 1954 trobem 1 reportatge o sèrie (del 24 de juny), amb 22 fotografies, el més extens de tots.

En les sèries, col·leccions o reportatges fotogràfics del desembre de 1948 podem veure el príncep a la finca madrilenya de Las Jarillas poc després d'haver tornat a l'Estat espanyol jugant amb un globus amb altres companys d'estudis (vegeu la fotografia 1). Acompanyats de diversos adults, entre ells diverses dones i el pare Alfonso de Urquijo, diversos nens, entre els quals el príncep, observen atents el muntatge del globus en un espai obert a la natura. Segurament una activitat puntual, de caràcter recreatiu, amb la qual s'intentava transmetre una imatge d'infància, oci i natura. En altres fotografies d'aquest mateix any veiem com els nens reben lliçons de caça d'Alfonso de Urquijo pels voltants de la finca.

En les sèries o reportatges fotogràfics del febrer de 1949, el príncep apareix jugant amb una ovella de la finca, muntant a cavall i en una fotografia de grup amb la seva escorta personal. També hi apareix una fotografia del seu company d'estudis Jaime Carvajal Urquijo en un carro amb un cavall a la finca. Així mateix, en les sèries o reportatges fotogràfics del març d'aquell any hi ha diverses fotografies del príncep amb l'esmentat company d'estudis, Jaime

Carvajal Urquijo, a Las Jarillas jugant a «cochinillo, gruñe, gruñe» (vegeu la fotografia 2) i a saltar i parar, saltant per sobre d'Alfonso de Urquijo, o enjogassat amb un grup de companys d'estudis a Las Jarillas entrant a l'edifici sota la mirada del pare Ignacio de Zulueta. Altres fotografies corresponen a una classe d'educació física, en què el príncep salta, i a un moment d'esbarjo menjant entrepans després d'haver jugat un partit de futbol en què apareix el príncep acompanyat de Fernando Falcó, el seu cosí Carles de Borbó, Jaime Carvajal, Agustín Carvajal i José Luis Leal. A les sèries o reportatges fotogràfics d'abril d'aquell any podem veure el príncep en una jornada de caça (vegeu la fotografia 3, a la qual es podria afegir una de realitzada el desembre d'aquell any) i practicant la pesca pels voltants de la finca Las Jarillas. Surt aquí a la llum un aspecte que al llarg de la història ha resultat fonamental en la formació de les elits, i en especial de les monarquies o els futurs reis. Es tracta d'una preparació basada en l'educació física, pel fet que els prínceps havien de ser àgils i caps d'exèrcits, i per aquest motiu els entrenaven en salt, javelina, defensa personal, ús de l'espasa i llança, cavalcada i caça. Aspectes que fa segles tenien una presència significativa en l'educació dels futurs governants, seguien adquirint especial rellevància iconogràfica en la formació rebuda pel príncep Joan Carles.

D'altra banda, és habitual trobar el príncep envoltat d'altres persones que formen part fonamental del període formatiu que és objecte del nostre estudi. Així, el podem veure en diverses fotografies de grup a la finca acompanyat del seu professor José Garrido i dels companys d'estudis Fernando Falcó i Jaime Carvajal, d'una banda, o de Juan José Macaya, Alonso Pérez de Toledo, Carles de Borbó, José Luis Leal i Alfredo Gómez Torres, d'una altra, a més dels ja esmentats Fernando Falcó i Jaime Carvajal; apareixen també, en diverses fotografies de grup d'aquests reportatges, la seva tia Alicia de Borbó i el bisbe de Madrid-Alcalà Leopoldo Eijo Garay.

Sigui com vulgui, aquest conjunt de sèries o reportatges fotogràfics realitzats per Enrique Gutiérrez Alles entre el desembre de 1948 i el desembre de 1949, exceptuant les realitzades al juny, són les úniques que es feren a la finca de Las Jarillas i que ens mostren tant moments d'esbarjo com algunes de les activitats que el príncep i els seus companys d'estudis hi realitzaren: exercicis d'educació física, pràctica de la pesca i la caça, muntar a cavall, etc.

Un aspecte al qual s'atorga molta importància en els diversos reportatges fotogràfics localitzats a partir del juny de 1949, i que n'és el motiu principal i central, de llavors ençà, cada curs, són els exàmens del príncep i dels seus companys d'estudis a l'Instituto San Isidro de Madrid. Així, als reportatges

de juny d'aquell any podem trobar diverses fotografies del príncep en aquest institut amb motiu dels exàmens en què el veiem fent tant exàmens escrits com orals (vegeu la fotografia 4) a les seves dependències, en fotografies de grup amb els companys de Las Jarillas i professors de l'Institut San Isidro –entre els quals Rogerio Sánchez, aleshores director de l'institut i catedràtic de Literatura–, amb el seu cosí Carles de Borbó i la seva tia Alícia de Borbó. Aquell any realitzà tant els exàmens d'ingrés al batxillerat com els de validació del primer curs, dels quals donaren compte els diversos reportatges fotogràfics de principis de juny esmentats. S'intueix un clar intent per mostrar una normalitat total i absoluta en la seva formació, així com en la superació de les proves de nivell aprovades pel règim en les mateixes condicions que la resta d'espanyols. Hi ha una formació d'elit, però s'intenta transmetre una equiparació, pel que fa a adquisició de coneixements regulats per unes proves de continguts, a la resta d'estudiants d'aquest nivell d'estudis. El príncep esperant el seu torn, igual que la resta dels seus companys; el príncep responent a un examen oral davant el tribunal; el príncep fent exàmens amb el seu germà, l'infant Alfons de Borbó, etc., són alguns dels moments que es fotografiaren.

En l'únic reportatge fotogràfic localitzat de 1950, del setembre, hi trobem diverses fotografies, de nou, del príncep fent exàmens orals i escrits a l'Institut San Isidro, en aquest cas per validar els estudis de segon de batxillerat. Apareix en diverses fotografies el germà del príncep Joan Carles, l'infant Alfons de Borbó, examinant-se, en el seu cas, com ja havia fet l'any anterior el príncep, de l'ingrés al batxillerat. Tant un com l'altre, en acabar respectivament els exàmens de segon i d'ingrés al batxillerat aquell curs, es traslladarien al palau de Miramar, a Sant Sebastià, on continuarien amb els estudis d'ensenyament mitjà iniciats a la finca de Las Jarillas.

En les sèries o reportatges fotogràfics de 1951, tots del juny d'aquell any, tornem a trobar imatges relacionades amb els exàmens realitzats pel príncep a l'Institut San Isidro, a Madrid, en aquest cas de validació del tercer curs de batxillerat. En aquests reportatges es prestà, com l'any anterior, atenció tant al príncep Joan Carles com al seu germà, l'infant Alfons de Borbó –fins i tot amb fotografies del reportatge específicament d'ell, sense que hi aparegui el príncep. El príncep apareix en la majoria fent proves orals i escrites (vegeu la fotografia 5), però també arribant a l'institut acompanyat del pare Ignacio de Zulueta.

En les sèries o reportatges fotogràfics de 1952, també del juny i centrats en el període d'exàmens de validació del quart curs de batxillerat del príncep, més

enllà de les habituals fotografies realitzades durant els exàmens orals i escrits, com en cursos anteriors, hi podem trobar fotografies d'un moment d'esbarjo, esmorzant abans d'iniciar els exàmens amb els seus companys d'estudis, o assistint a missa a la capella de l'institut amb el seu germà, l'infant Alfons de Borbó, i el seu tutor.

Finalment, el darrer reportatge sobre l'ensenyament secundari del príncep, de 1954, també del mes de juny, és el que inclou més fotografies –fins a 22– dels localitzats a la fototeca digital de l'Agència EFE. S'hi dona compte del període en què el príncep s'examinà del sisè curs de batxillerat i de les diverses activitats lúdiques a què assistí i que portà a terme durant la seva estada a Madrid amb motiu dels exàmens. Així és que, a més de les ja habituals imatges de grup –amb companys d'estudis que també s'examinaven a l'institut i el professorat– i de les dels exàmens orals i escrits realitzats tant pel príncep com pel seu germà, l'infant Alfons de Borbó –en aquest cas de quart curs de batxillerat–, a l'extens reportatge d'aquell any es poden trobar també fotografies en què el príncep s'examina d'educació física (vegeu la fotografia 6), rep les qualificacions obtingudes de mà de l'historiador Jesús Pabón, o, ja fora de l'institut, assisteix a un festival benèfic de la Societat Hípica Espanyola, d'una banda, i prova diverses armes de foc en un camp de tir a Madrid, aprofitant la seva estada per examinar-se. Pel que fa a les fotografies en què el príncep s'examina d'educació física, crida l'atenció que els exercicis es facin amb vestit i corbata –i no amb una vestimenta adient per a la pràctica esportiva o per a la gimnàstica– i que no es facin en una sala específica per a l'exercici físic.

De l'anàlisi del conjunt de fotografies suara descrites succintament es poden extreure una sèrie de consideracions. D'entrada, es pot constatar un major interès per donar a conèixer i difondre propagandísticament l'arribada i formació del príncep Joan Carles en els dos primers anys de la seva estada a la finca Las Jarillas amb un grup reduït d'alumnes seleccionats expressament per estudiar amb ell. Així, una vegada havia arribat, el novembre de 1948, en el transcurs del curs acadèmic 1948-49 li dedicaren fins a 14 sèries o reportatges fotogràfics, amb un total de 45 fotografies disponibles a la fototeca digital de l'Agència EFE, principalment realitzades a la finca que Alfonso de Urquijo cedí per convertir-la en centre d'estudis o col·legi per al príncep i un grup escollit de companys que l'acompanyaren en aquesta primera etapa formativa i d'estudis. A partir del curs 1950-51 –en què el príncep es trasllada al palau de Miramar a Sant Sebastià i abandona la finca Las Jarillas–, hi hagué un menor interès per donar a conèixer la formació del príncep i el lloc on es formava.

Les fotografies passen a ser exclusivament del període d'exàmens per validar els estudis de batxillerat en els diferents cursos, sempre a l'Institut San Isidro de Madrid i, per tant, tan sols donen compte dels avenços curs rere curs en les avaluacions del príncep i la superació dels exàmens de validació dels estudis de batxillerat. Ja no hi ha interès per donar a conèixer, iconogràficament, l'entorn on es forma el príncep, els companys d'estudis, les activitats que porta a terme, etc.

En aquest sentit, el conjunt de fotografies preses del període de Las Jarillas és molt interessant per la imatge i projecció pública que des del règim es donà de l'educació i la formació en general del príncep en l'etapa d'ensenyament secundari o batxillerat, en què s'atorgà importància als elements esportius elitistes en llur formació: caça, pesca, hípica, etc. També hi ha presència d'instantànies en moments d'oci i esbarjo, jocs i esports, amb companys a la finca Las Jarillas, però no imatges associades a activitats ordinàries de classe, que són inexistentes.

Sigui com vulgui, el fet que ens trobem l'espai i l'entorn en què el príncep es preparà inicialment a Las Jarillas, amb un grup reduït i selecte de companys escollits, àmpliament reflectit a les fotografies de 1948-1949, contrasta amb el fet que hi hagi una absència absoluta d'imatges del posterior emplaçament, el palau de Miramar, i de qualsevol tipus de formació rebuda allà, on continuà els estudis amb una part del grup inicial de companys.

Dels cursos posteriors queden àmpliament documentats els espais i els diversos exercicis d'avaluació realitzats a l'Institut San Isidro de Madrid. En aquest sentit, crida l'atenció la importància que es donà exclusivament a les proves que va fer el príncep en aquest institut per validar els estudis de batxillerat, tant orals com escrites, principalment, però també de gimnàstica, en unes imatges que traspuen un model avaluatiu fortament tradicional i academicista. No obstant això, essent reportatges fotogràfics pensats per donar compte de la superació dels exàmens per part del príncep i en què ell i els professors són conscients de les fotografies que els fan, es poden veure en ocasions unes actituds corporals disteses durant les proves escrites que contrasten amb les d'altres imatges d'exàmens a l'època.

4. CONCLUSIONS

La construcció d'una imatge pública determinada, amb uns interessos o altres, sobre els prínceps, governants o aquells que estan cridats a ocupar les

altes esferes de govern ha format part, històricament, de la trajectòria vital d'aquestes elits. Durant el franquisme, el control i la censura sobre els mitjans de comunicació va permetre modelar determinades imatges sobre uns patrons socials molt concrets. En aquest sentit, l'Agència EFE va exercir una clara tasca propagandística mantenint un discurs visual molt concret sobre la formació del príncep, que fou construït a través de la col·lecció de fotografies que han estat descrites en aquest treball.

A tall de conclusions provisionals, s'ha de destacar que la imatge projectada de l'educació secundària o de l'ensenyament mitjà del príncep Joan Carles, a través de la col·lecció de fotografies que pertanyen als fons de l'Agència EFE, presenta dos aspectes centrals i oposats: d'una banda, incideix en la formació exclusiva rebuda pel príncep, que reflecteix aspectes típics i tradicionals de la formació de les elits, i en concret de la formació dels futurs monarques com són les activitats i esports de caça, pesca, equitació i tir; d'una altra, vol normalitzar la infància d'un nin que, igual que la resta, juga, es diverteix i comparteix experiències amb els companys en espais oberts i d'un estudiant que, també com la resta, se sotmet a les proves d'avaluació dels seus estudis.

Pel que fa a elements netament elitistes, no s'ha de perdre de vista que el col·legi creat expressament a la finca de Las Jarillas responia a la necessitat d'un espai formatiu exclusiu per al príncep en què es formés sota unes condicions controlades per la dictadura, per al qual se seleccionaren els companys, el professorat i les activitats a desenvolupar. En aquest sentit, les activitats i esports relacionats amb la caça, la pesca, l'equitació i el tir serien un exemple del que l'imaginari popular considerava com a representatiu de la formació i les activitats pròpies de les elits. La imatge projectada responia a un ideal estereotipat de la formació d'un príncep i, en aquest sentit, podem corroborar que s'hi atorgà especial rellevància en el discurs visual disponible per a la premsa. No oblidem, per exemple, que un dels entreteniments predilectes dels monarques –i dels nobles– fou la caça, ja que en el fons era un recordatori dels seus temps com a guerrers, i esdevingué una tradició que es perllongaria al llarg del temps. Hom sap que hi ha un aspecte que al llarg de la història ha resultat fonamental en la formació de les elits governants, que presten especial atenció a una educació física elitista, hereva d'una tradició històrica en què es pretenia formar prínceps que havien de ser àgils i forts per exercir el seu lideratge. Es constata, per tant, que aspectes que fa segles tenien una presència significativa en l'educació dels futurs monarques –com ara la caça, la pesca, l'equitació i el tir– seguien mantenint-se, amb especial rellevància i interès per donar-ho a conèixer a l'opinió pública iconogràficament.

D'altra banda, dos elements fonamentalment ajuden a construir la imatge de normalització que es pretén transmetre a l'opinió pública sobre la formació del príncep: el d'un infant que juga, es diverteix i comparteix experiències amb els companys en espais oberts, i el d'un estudiant que, com la resta, se sotmet a les proves d'avaluació dels seus estudis. En el primer cas, es constata mitjançant les fotografies preses a la finca de Las Jarillas, en què apareix amb companys d'estudis divertint-se amb jocs tradicionals i populars de l'època, que es practicaven en els temps d'esbarjo a les escoles i al carrer, com ara saltar i parar i «cochinillo, gruñe, gruñe». Per altra banda, el fet que hi hagi una gran quantitat de fotografies de l'Instituto San Isidro de Madrid en què es reflecteixen moments d'avaluació i validació dels estudis cursats pel príncep, primer a Las Jarillas i després al palau de Miramar, contribueix a reforçar un discurs visual d'igualtat de procediments pel que fa als estudis cursats. No obstant això, crida l'atenció que, en el cas dels exàmens, diverses imatges traspuen una certa relaxació tant dels alumnes com del professorat, amb unes actituds corporals disteses durant les proves avaluatives, que contrastarien amb les d'altres imatges d'exàmens a l'època.

Segui com vulgui, sobre la imatge i projecció pública de la formació del príncep caldria seguir indagant en altres fons controlats per la dictadura franquista, tant fotogràfics com fílmics, que amplïïn i complementin la visió suara esmentada, acotada al fons de l'Agència EFE. Així mateix, caldria, més enllà de l'ensenyament secundari rebut, objecte central d'aquest article, prestar atenció també a la formació militar i universitària que seguí i com aquesta fou publicitada, aspecte en el qual pretenem seguir indagant en futurs treballs específics.

Fotografia 1. El príncep Joan Carles de Borbó i els seus companys al col·legi de Las Jarillas jugant amb un globus davant el pare Ignacio de Zulueta (fons: Fototeca Digital de l'Agència EFE. Data: 12 de desembre de 1948. Autor: Enrique Gutiérrez Alles).

Fotografia 2. El príncep Joan Carles de Borbó i Jaime Carvajal jugant a «cochinillo, gruñe, gruñe» a la finca de Las Jarillas (fons: Fototeca Digital de l'Agència EFE. Data: 12 de març de 1949. Autor: Enrique Gutiérrez Alles).

Fotografia 3. El príncep Joan Carles de Borbó i el seu cosí Carles de Borbó Dos Sicilias exercitant la caça als voltants de la finca de Las Jarillas (fons: Fototeca Digital de l'Agència EFE. Data: 6 d'abril de 1949. Autor: Enrique Gutiérrez Alles).

Fotografia 4. El príncep Joan Carles de Borbó fent un examen oral a l'Institut San Isidro de Madrid (fons: Fototeca Digital de l'Agència EFE. Data: 1 de juny de 1949. Autor: desconegut).

Fotografia 5. El príncep Joan Carles de Borbó fent un examen escrit a l'Institut San Isidro de Madrid (fons: Fototeca Digital de l'Agència EFE. Data: 1 de juny de 1950. Autor: desconegut).

Fotografia 6. El príncep Joan Carles de Borbó durant la prova de gimnàstica dels exàmens de sisè de batxillerat a l'Institut San Isidro de Madrid (fons: Fototeca Digital de l'Agència EFE. Data: 22 de juny de 1954. Autor: desconegut).